

İlk Arap Fetihlerinde Deve ve Atın Rolü*

Donald Routledge Hill**

Çev: Mehmet Nadir Özdemir

Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İDKAB Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi

mehmetnadir72@gmail.com

Atıf

Donald Routledge Hill Çev: Mehmet Nadir Özdemir, İlk Arap Fetihlerinde Deve ve Atın Rolü, Marife, Bahar 2012, ss. 139-150

I. Deve

Deve için Arapça kaynaklarda en sık kullanılan isim baîr' (بعير) dir. Bu isim dişi cins isimdir, ama yirminci yüzyılda bedevîler deve için cinsiyeti ne olursa olsun bu terimi kullandılar. Yaygın olarak akla gelen diğer isimler; nâga,(ناقة) yetişkin dişi deve, ibl (إبل) müşterek bir isim; cemel (جمل), erkek bir deve; râhile (راحلة), dişi bir binek devedir. Rikâb (رقاب) terimi genellikle Kur'an'da [Haşr suresi (59,6)] binek deve anlamında ve develeri atlardan ayırmak için kullanılır. Su çeken, aynı zamanda binilen deve¹ anlamında nâdih (ناضح), binek atı olarak necibe (نجيبة) gibi terimler kullanılmıştır. Bunun yanında binek deve anlamında dâlul (الدلول) ve

* İslâm'ın ilk dönemi için bilinen Arapça kaynaklar kullanıldı. Çok bilinen Taberî ve Belâzurî, *Fütuhu'l Buldan* ikisinin de Goeje'daki basımlarında, İbn Abdülhakem (ed. Torrey), el-Ya'kubî (ed. Houtsma), İbn İshak (ed. Wüstenfeld) ve el-Vakıdî (ed. Jones) ile birlikte.

** D. R. Hill, "The Role of the Camel and the Horse in the Early Arab Conquests", *War, Technology and Society in the Middle East*, edited by V. J. Parry and M. E. Yapp, London Oxford University, New York, Toronto, 1975, s. 32-43. (Bu makalenin yazarı Donald Routledge Hill (1922-1994) Londra'da doğdu. Londra Üniversitesi'nden mühendislik derecesi aldı. Ardından Lübnan, Suriye ve Katar'da Irak Petrol Şirketi adına çalıştı. 1955 yılında İngiltere'ye döndü ve 1984'de emekli oluncaya kadar Petro-kimya şirketlerinde çalıştı. 1964 yılında Durham Üniversitesi'nden Arap Tarihi alanında master derecesi; 1970 yılında da Londra Üniversitesi'nden doktora derecesi aldı.)

¹ Su depolayan anlamında (çev.)

matıyye (مطية) isimleri kullanılmıştır. Genç deve için Bıkr (بکر), kullanılırdı. Bazen de dâbbe (دابة) terimi kullanılırdı. Fakat bu kelime ile bütün binek ya da sürü hayvanları kastedilebilir. Kadınlar, ağaçtan yapılmış bir tür za'ına (ظعينة) diye bilinen bir kafesle taşınırdı. Aynı terim ilave olarak dizginleri tutan kadınlar için de kullanılırdı.

İslâm'ın ilk yıllarındaki yoksulluk gösteriyor ki develerin kıtlığı sebebiyle Bedir'e askerî sevkıyat 300 kişiye karşılık sadece 70 deve ile gerçekleştirilmişti. Bu seferde ve diğerlerinde, insanlar develere dönüşümlü olarak biniyorlardı. Mekkeli-lerin bile Bedir'de ve Hendek Savaş'ında neferden daha az binek hayvanı vardı. Arabistan'ın dışındaki harekâtlarda bile deve sayısı oldukça yetersizdi.

Bununla birlikte bu durum kademeli olarak iyileşmiş olmalı, çünkü develer sıkça ganimet olarak alınıyordu ve deveye binen bedevîlerin İslâm'a katılımıyla beraber savaşçılara düşen deve oranı artış eğilimi gösteriyordu. Uhud savaşından sonra zor yaya yolculuğu olarak kabul edilen kısa Hamrâu'l-Esed takibinden bile açıkça anlaşılmalıdır ki çöllerdeki uzun yolculuklar deve olmaksızın düşünülmezdi. Müslümanların sahip oldukları develerin büyük bir miktarı yabancı fetihlerle artmıştı.

Kaynaklar, birkaç mil yolculuğa bile deve sırtında gidildiğinden özellikle söz etmektedirler.² Yolculuktan söz eden çok sayıda kaynak, deveye işaret etmekle birlikte Arabistan, Suriye, Irak ve Mezopotamya'da Arap birlikleri deveyi bir nakliye aracı olarak kullanmışlardı. Taberî'deki bir paragrafta ifade edildiği gibi Mısır'ı fetheden Amr b. el-Âs'ın ordusunun süvari birliği olduğu bildirilmektedir.³ Nikio John Müslümanların deve sırtında değil, sürekli at sırtında olduklarına vurgu yapmıştır.⁴ Başka bir yerde develerin hem Mısır hem de Kuzey Afrika'da bulduklarından söz edilir. Tek hörgüçlü develer Mısır ve Kuzey Afrika'da evcilleştirildiğinden beri şüphesiz ihtiyaçlarını karşılayabileceğinden Mısır'a girdiklerinde, Müslümanlar develeri ganimet olarak almayı ümit ediyorlardı.⁵ Amr'ın ordusu diğer savaş alanlarındaki Müslüman ordularından daha büyük oranda süvari bulunduruyor olabilir. Ama muhtemeldir ki fetih güçleri ve Mağrib'e askerî seferlerde nakliyat, çoğunlukla deveye dayanıyordu.

Yüzyıllarca tek hörgüçlü develer, Arabistan ile deniz veya büyük dağ engeli olmaksın irtibatı olan bütün çöl ve step alanlarında Arap fetihlerinden önce ehlileştirilmişti. Bu arazinin uçsuz bucaksız oluşu ve deve kültürü, kaynaklardaki tüm delillerle birlikte bu bölgedeki savaş ve nakliye yöntemlerinin Arabistan'da kulla-

² Mil: 4000 şer'î arşın=1/3 fersah=yaklaşık 2 km'dir. (Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990), (çev.)

³ Krş. Taberî, I, 2592.

⁴ Krş. *Jean Eveque de Nikio*, Chronique, ed. And trans. M. H. Zotenberg, Paris, 1883.

⁵ Deve kültürünün ve deve göçebeliğinin tarihsel gelişimi için krş. *El²*, s. V. Bedw. Ayrıca *L'antica societa beduina*, ed. F. Gabrieli, Rome, 1959, (birkaç yazar tarafından makaleler koleksiyonu) ve V. Monteil, *Essai sur le chameau Ifan*, Mauretania, 1952.

nılana çok benzediği; tek hörgüçlü develerin de uzun mesafe nakliye aracı olarak vazgeçilmez oldukları hemen hemen kesindi.

Sadece birkaç kaynağa İran ve Küçük Asya'nın yüksek alanlarındaki savaşta sadece develere işaret vardır. Bir kaynağın naklettiğine göre muhtemelen bunlar hızlı yürümeyen yük taşıyabilen *Baktriyan* çeşidi idi⁶ ve yürüyüş yaparken binilebilen, hızlı gitmeyen iki kamburlu yük hayvanı türüydü. Medine'ye giden kuryeler tek hörgüçlü develeri kullanıyorlar ve bunları Kûfe ve Basra'dan sağlıyorlardı. Yüksek bölgelerde katırların yük atlarının ve *Baktriyan* develerin kullanılması Bedvî savaş ve göç yöntemlerini değiştirmiş olmalıydı. Artık çoğu asker bu durumun aksine çöllerde binek hayvanlarına sahip değildi ve Fars modeli savaşa dönüşüm yapılmış olmalı ki seçkin bir güç olan süvari bölüğü ile birlikte genel bir kural olarak çok sayıda piyade savaşçı bulunuyordu.

Kurak büyük çöl alanları ve Horasan'da nakliye metodunu gösteren bir delil mevcut değildir. Horasan'a ilk hücumlar, suyun az olduğu, şartların at ve katırlar için uygun olmadığı çöl istikametinde yapılmıştır. Bu bölgelerde Müslümanların fethinden önce yüzlerce yıldır tek hörgüçlü develerin kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin, Büyük İskender tarafından Persepolis'den⁷ Horasan'a ilerlerken bu develer kullanıldı.⁸ Bu yüzden kuvvetle muhtemeldir ki, tek hörgüçlü develer Arapların nakliyesine çöl ve steplerden doğuya ve İran'ın kuzeydoğu platolarına nakliye elverişliydi.

Tek hörgüçlü deve Araplar tarafından binek olarak yük taşıyıcı olarak ve ziraat işlerinde kullanılırdı. Bir devenin üzerinde savaşmak kolay değildi ve fetihlerde kervanın binek hayvanı olarak çok sık kullanılmıyordu. Huneyn'de Hevâzin kabilesi deve sırtında mızrakla savaşmıştır. Ayrıca Kâdisiye'de deveye binen piyade birliğinden de söz edilir.⁹ Bu gibi rivayetler azdır, buna karşın piyade olarak yapılan savaşlar oldukça fazladır. Develer bir araya getirilir ve kamplarda bırakılır ve bunlara köleler nezaret ederdi- Yermük'te aksak hale gelmişler ve karargâhın etrafına yerleştirilmişlerdi. Atı değil de devesi olan savaşçılar bu nedenle piyade olarak kabul edilmelidir.

Seferin özelliğine, güçlerin yapısına bağlı olarak yürüyüş hızı değişiyordu. Tabii ki en hızlılar yük, kadın ve çocuk engeli olmayanlardı. 250 milin üzerindeki bir mesafe olan Mekke'den Medine'ye seyahat, üç ya da dört gün alırdı. Müsennâ b. Hârise'nin tahminen 670 mil olan Medine'den Hîre'ye deve ile on günde gittiği söylenir. Modern yazarlar tarafından verilen yürüyüş süreleri bu rakamlarla uyusmaktadır. Thesiger, 450 millik yolu dokuz günde¹⁰ kat ederken Musil, 94 millik bir yol-

⁶ Krş. Taberî, I, 2704.

⁷ Persepolis: Pers İmparatorluğu'nun başkenti olan Persepolis, MÖ. 6. yüzyıl sonlarına doğru Pers Kralı I. Darius (Dara) tarafından kurulmuştur. Darius'dan sonra tahta çıkan Kserkes I (Xerxes) ve Artakserkses (Ardaşir) şehri büyüterek harika anıtlarla doldurmuşlardır. İran'ın Şiraz şehrinin hemen doğusundadır. (çev.)

⁸ Krş. C. Ritter, *Vergleichende Erdkunde von Arabien*, Berlin, 1847, II, 640.

⁹ Krş. Taberî, I, 1660, 2309.

¹⁰ Sir Wilfred Patrick Thesiger, (1910-2003). İngiliz araştırmacı ve seyahat yazarıdır. Etiyopya'nın başkenti Adis Ababa'da doğdu. (çev.)

culuğun binekli iki ulak tarafından 24 saatte alındığını aktarmakta¹¹ başka bir zaman binekli bir adam 160 mili gece uyumadan gün doğumundan gün batımına kadar kat etmiş ve ertesi gün aynı yolu yine gün doğuşundan gün batımına kadar geri dönmüştür.¹² Bir adam gece uyumak şartıyla gündüz 160 mil yol alıyordu. İki atlı da gün doğumundan gün batımına 94 mil alıyordu.¹³ Doughty'e göre (dhalül) bir binek deve normal şartlarda kısa bir yolculukta günde 70 mil alabilir. Bir haftalık yolculukta günde 60 ila 65 mil ve iki haftalık yolculukta ise 50 mil yol alır.¹⁴ Sonuç olarak ulakların fetihler boyunca hızları konusunda şu varsayımda bulunulabilir: Bir akıncı günde yaklaşık 100 mil, haftada 400 mil ve iki haftada 700 mil yol alabilir.

Akıncı grupların yürüyüşleri söz konusu ulaklarınkinden yavaş olmasına rağmen yine de dikkat çekiciydi. Hem Tebük'e gidiş ve dönüş hızı hem de Üsâme'nin ordusunun Belkâ'ya gidiş ve dönüş hızı günde 40 mil olarak hesaplanmıştır. Hâlid b. Velîd'in Irak'tan -Kuragir ve Suva¹⁵ arasına- susuz yolculuğu da günde ortalama 35 mil hız ile başarılmıştı.

Sa'd b. Ebî Vakkas'ın ve ordularının Kâdisiye'ye yürüyüşü askerlerin tahammül gücü ve dağların dışındaki diğer faktörlerden olumsuz etkilenmiştir. Askerlerin çoğu Yemen'den eşleriyle, çocuklarıyla ve taşınabilir eşyalarıyla beraber gelmişlerdi. Bu ilerleme aşamalıydı; yeterli su, otlak ve yerel kabilelerden ilave askerlerin katılımıyla gerçekleşiyordu. Bu yürüyüşün hızı günde 20 mili geçemiyordu.

II. At

Özellikle ilk dönemlerde develerin sayısı çok olmasına rağmen kaynaklar atlardan ve süvarilerden çokça söz etmekte olup, atlara işaret ise daha çoktu. Ata daima *feres* denilirdi ve binicilerine de *fâris* denilirdi. Hz. Muhammed dişi atlara *feres* derdi ve bu kelime dişi cinse aittir. Ama modern bedevîler arasında tüm atlar sadece kısırak doğuran birkaç istisnası dışında herhangi bir at anlamına gelmektedir.

Şahsa ait hayvanlar genellikle ayrıntılı olarak tanımlanır; rengiyle, alâmetleriyle, mizacıyla, mühimmatıyla ve adıyla. Süvari için genel isim *kayl*'dir. Bu isim yaygın şekilde farklı şartlardaki at oluşumunun tanımı için kullanılırdı. *Kurâ* kelimesi savaş oluşumunun düzenlenmesi olarak değil, dağlar anlamında müşterek bir terim olarak kullanılırdı. Aşağıdaki isimler, işlevlerine göre süvari birlikleri için kullanılırdı. Bunlar;

¹¹ Krş. A. Musil, *Arabia Deserta*, New York, 1927, s. 120.

¹² Krş. A. Musil, *Northern Negd*, New York, 1928, s. 145.

¹³ Krş. W. Thesiger, *Arabian Sands*, London, 1959, s. 17.

¹⁴ Krş. C. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, London, 1936, II, 553. C. M. Doughty: Charles Montagu Doughty (1843 -1926). Kendisi İngiliz şair, yazar ve seyyahdır. (çev.)

¹⁵ Suva: Fiji'nin başkenti ve en büyük şehridir. (çev.)

1. Ketîbe:

Bu 120-200 kişiden oluşan süvari birliği(cavalry squadron) demekti.

2. Telf'a:

Bu genellikle küçük bir casus veya devriye birliği idi ki bilgi elde etmek üzere gönderilen sayıları bir ila on kişi arasındaydı. Ama bu ifade ayrıca akın birliği için de kullanılırdı ve daha sonraki yıllarda tabyanın bir bölümü için de kullanılmıştır.

3. Seriyye:

Bu terim Telf'a ile aynı anlamdadır ve istihbarat ya da baskın için gönderilen birliktir. Fakat Vâkıdî'nin Megâzî'sinde seriyye, Hz. Muhammed'in bizzat komutanlık etmediği seferleri ayırmak için kullanılırdı.

4. Ceride:

Genellikle bu terim *ceride kayl* olarak kullanılır ve bağımsız hareket eden süvari birliği olarak tanımlanırdı, örneğin düşman hatlarına uzun mesafeli hücumlar gibi.

5. Mücerrede:

Bu terim savaşta bir ordunun süvari gücü için kullanılırdı.

6. Râbita:

Bir kasaba ya da bölge fethedildiğinde, sıklıkla koruma gücü yerleştirmek amacıyla garnizon oluşturulurdu. Bu birlik daha çok o bölgede meydana gelebilecek isyan ve benzeri oluşumları bastırmak için kullanılan hareketli birlikti. Murâbita terimi de aynı anlamdadır.

7. Kurdûs:

Bu terim sadece Seyf b. Ömer¹⁶ tarafından Yermük savaşı hakkındaki bilgilerde kullanılmıştır. O, süvarileri çok sayıda *karadise* ayırmaktadır ve her birine liderinin ismini vermektedir.¹⁷

İlk günlerde Müslümanların kullanılabilir at sayıları azdı. Fakat sayı Mekke'li yöneticilerce artırılmış olmalıdır. Çünkü zengin Mekke'liler her zaman bir süvari birliğini hazırlayacak durumdalardı. Bedir'de ve Benû Kureyza'nın sürgün edilmesinde ganimetler arasında atlar da vardı. Ama sayıları azdı; Huneyn'de 6000 deve ele geçirilmesine rağmen atlar ganimet olarak zikredilmedi. Atlar Benû Kureyza ve

¹⁶ Seyf b. Ömer: Hulefâ-i Râşidîn dönemi tarihçisidir. Bk. Mustafa Fayda, "Seyf b. Ömer", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 27, 28. (çev.)

¹⁷ Krş. Taberî, I, 2093 ve sonrası.

Benû Nadîr ganimetlerinden satın alındı ve Necran ile yapılan barış anlaşmasında Müslümanlara savaş durumunda 30 at verilmesi şart koşuldu. Tebük'teki 10.000 at ifadesi kesinlikle çok abartılıdır. Özellikle sefer çok sıcak bir zamanda ve binlerce deve ile yapıldığından sadece atları hayatta tutmaya ihtiyaç vardı. Atlı sayısı Arap güçleriyle sınırlı kaldı. Yermük ve Kâdisiye zaferlerinde daha büyük miktarlarda ganimet olarak alınan atların temin edilmesine kadar Arap güçlerinde atlı nefer sayısı sınırlı kaldı. Örneğin, Kâdisiye ve Celûlâ ganimetleri arasında atların olduğu bize nakledilmektedir. Müslüman orduların ayrıca at temin etmek amacıyla daha sistematik girişimleri de vardır. Hz. Ömer askerî harekâtlarda kullanmak için tüm ülkeden at toplamıştı. Kûfe'de hazır halde 4000 at vardı¹⁸ ve Kuzey Suriye'de Müslüman atlıları için elverişli otlaklar vardı.¹⁹ Nâfi b. el- Hâris Basra'da ilk kez savaşa at temin etmek için tayları süttten kesmişti ve kendisine Hz. Ömer tarafından tımar bağışlanmıştı.²⁰ Her ne kadar bize Kâdisiye'den sonra bütün Müslümanların atlı olduğu nakledilse de bu, kesinlikle mümkün değildir ve Medâin'de nehri 600 atlıdan oluşan bir süvari birliğinin geçmesi de bunu ispatlamaz. Bu ifade belki de o zaman ki süvari sayısına denkti. Hem Kuzey Suriye'de hem de İran'da, süvari birliği başkomutanlık altındaki ordunun ana gövdesinden ayrı olarak ifade edilir. Böylece Habîb b. Mesleme'nin Ermenistan'daki süvarileri, köylerin üzerine yürüyerek onlara boyun eğdirdiler. Süvari bir şehre gönderilir, ardından ordu gelir ve şehrin önünde hem süvari hem ordu birleşirdi. Dağlık bölgelerde ordu birleştiğinde katırlara bindirilir ve atlar yanda götürülürdü. Bu, pek tabii hücum sırasında develerin yana alındığı atların öncülüğünde Bedevîlerin yardım tekniği idi ve zira hücumdan hemen önce atlara binerlerdi. Bu çok eski bir uygulamaydı ve Roma'luların müttefikleri Nabataeanlar²¹ tarafından M.S 67 yılında Kudüs üzerine saldırılarda kullanılmıştı.²²

İlk dönemde savaşlarda Müslümanlar tarafında hemen hemen sadece piyadeler savaşıyordu. Ama Mekke'lilerin yeterince atlı süvarileri vardı. Bedir'de süvari birliğinden çok az söz edilmektedir. Mekke'lilerin 100 atı olmasına rağmen, Müslümanların atı yok denecek kadar azdı. Buna rağmen Mekke'lilerin Müslüman safalarına süvari saldırısında bulunmamaları ilginçtir. Ayrıca Hendek savaşında da süvariler etkili değildi. Müslüman siperlerine ayak basmayı bile başaramadılar. Bununla birlikte Uhud'da, Hâlid b. Velîd öncülüğündeki atlılar, Müslümanları bozguna uğratmada muhtemelen belirleyici rol oynadılar. Ama ilginç bir nokta ise Uhud dağı eteklerinde süvarilerle Müslümanlara cepheden saldırıda bulunulmadı. Bunun yerine Hâlid b. Velîd Müslümanların etrafını dolaşma şeklindeki etkin taktiği benimsedi. Yani Hâlid Müslüman okçuları Uhud dağının eteklerinden giderek Kanat Vadisinin batı tarafı boyunca Rumat Vadisinin güneyinde durduruluncaya kadar ilerledi. Okçular yerlerini korudukları sürece Hâlid b. Velîd onlara karşı ilerleye-

¹⁸ Krş. Belazurî, 350 ve sonrası.

¹⁹ Krş. Taberî, I, 2499.

²⁰ Krş. Belazurî, 350 ve sonrası.

²¹ Nabataenlar: Nabatîlerdir. Eski güney Ürdün ve kuzey Arabistan halkıdır. (çev.)

²² Krş. *EJ*², s. V. *Bedevî*

medi. Ortaçağ savaşlarında okçuların atlı birliklere karşı ciddî bir tehdit oluşturması söz konusuydu. Bu durum Müslümanların yağma için saflarını bozarak dağılmaları üzerine Mekke'li süvarilerin üstünlük sağlamalarına kadar devam etti. Zira atlılar operasyon durumunda süvariye göre mızrak kullanmaya fırsat vermesi açısından daha elverişliydi.²³

Yedinci yüzyılın başlarından itibaren Bizans orduları yeniden organize olarak Berberîler ve süvariler gibi hareketli düşmanların üstesinden gelmeye ve hayli profesyonel Bizans ordu sistemini oluşturmaya başladılar. Farslar da ayrıca *Esâvira* adı verilen atlı şövalyeleri ile her halde savaş meydanında Araplardan daha çok sayıda süvari gücünü savaş alanına sürebiliyorlardı. Düz arazinin süvarilere uygun olduğu bir strateji yazarı tarafından açıkça tanımlanmaktadır.²⁴

Uzun mesafeli çöl ya da steplerdeki düşmanlarıninkinden öylesine üstün olan Arapların hareketliliği, savaş meydanında düşmanlarıyla karşılaştıklarında yetersiz kalmaya başladı. Eldeki verilere göre kuvvetle muhtemeldir ki; meydan savaşları için Arapların doğru konumlanmış ve okçular tarafından desteklenen ve zırhlı süvarileri etkin kullanmaya güçleri yetiyordu. Buna örnek Yermük savaşıdır. Yermük savaşında Müslümanların önünde derin bir vadi vardı ve yenilgi durumunda Arabistan'a kolayca çekilebilecek bir durum söz konusuydu.²⁵ Her ne kadar Kâdisiye savaşı düz bir arazide yapıldıysa da Müslümanların konumu *Atik* adı verilen kanalın arkasındaydı ki bu kanalı geçebilmek için İran'lılar tarafından toprak, kamış ve semer gibi çeşitli malzemelerle doldurulmuştu. Arapların niyeti, yenilgi durumunda çöle çekilmeyi ve yeniden saldırmak için daha uygun fırsatı beklemeydi. Nihavend'de, her ne kadar arazi yapısı hakkında bilgimiz az ise de Arap ordusunun hemen hemen büyük bir kısmının piyadelerden oluştuğu anlaşılmaktadır. (Onlara savaşa katılmadan önce sandalet kayışlarını sıkımları talimatı verilmişti.)

Piyadelerin bu zaferlerde önemli rol oynadıkları konusunda hemen hemen şüphe yoktur. Ama okçuların oynadıkları rolü kaynaklardan belirlemek kolay değildir. Hz. Muhammed'in gazvelerine dair kayıtlarda onlarla ilgili pek çok atıf vardır. Bu nedenle savaşı, okçularla yapma yönteminin Araplar tarafından iyi anlaşılıp uygulandığı ortaya çıkmaktadır. Kâdisiye'de savaşan bir İranlının anlattığına göre Arap okçuları İranlılarınkinden daha etkiliydi ve Müslümanların okları göğüs zırhını ve göğsü deliyordu.

Taktikler ve topoğrafyanın durumuna ilâve olarak, Arapların savaş yönetimi başka faktörlerden de etkilenmiş olabilir. Bu iki grubun birbirine oranı bir ordudan diğerine farklılık arz etmesine rağmen orduları genellikle göçebe kabile insanları ve şehirlilerden oluşmaktaydı. Açıktır ki bedevîlerin savaşma yöntemleri yerleşik

²³ Krş. M. Hamidullah, *Les champs de bataille au temps du prophete in Revue des Etudes Islamiques*, XIII, 1939, 5-8

²⁴ Krş. *L' Armee byzantine a la fin du VI siecle d'apres le Strategikon de Maurice*, trans. F. Aussareses, Paris, 1909, s. 9.

²⁵ Benzer şekilde Bizans'lılar Yermük hattını Arap akınlarına karşı bir savunma hattı olarak düşünmüşlerdi. Bu durumun değişmemesi sebebiyle savaş çıktı ve süvarilerden çok piyadeler için daha uygun olan bölgede Araplar kazandılar. Bk. J. B. Glubb, *The Great Arab Conquests*, London, 1963, 173 vd.

toplumlardan önemli ölçüde farklılık arz ediyordu. O kadar ki bedevîlerle şehirli-lerin arasında ciddi bir karşılaşma çok nadir olmuştur. Bedevî yöntemi, hareketliliğe bağlı olan sürpriz ve takipten kurtulmaya dayanan gazve yöntemiymiş. Müsennâ b. Hârîse'nin, Hâlid b. Velîd'in ayrılmasından sonra Fırat nehri boyunca yaptığı harekât, bunun açık örneğiydi.²⁶ Gece yürüyüşünün ardından seher vakti çölden yerleşim yerlerine baskınlar yapılır ve akıncılar ganimetleri alır almaz çöle geri kaçarlardı. Sadece altın, gümüş ve diğer değerli şeyler alınır, birliği yavaşlatmasını diye ağırlık teşkil eden ganimetler alınmazdı.

Eğer akıncı grup, potansiyel direnişle kıyaslandığında güçlü ise Araplar amacına ulaşmak için başka bir saldırı yöntemi kullanırlardı. Bir atlı muhafız grubu şehrin girişinde anı saldırıyı engellemek için yerleştirilirdi. Zira akıncılar yerleşik halkın geçimlikleri, çiftlik hayvanlarını yağmalayarak ve buğday stoklarına zarar vererek veya ürünleri, meyve bahçelerini tehdit etmek suretiyle gözdağı verirdi. Şehir halkı genellikle akıncı güçlere teslim olurlar ve abartılı olmayan taleplerini de karşılardı. Bu yöntem Hîre ve ayrıca Fırat boyunca diğer şehirlere karşı kullanıldığı gibi Mezopotamya'nın kalıcı fethi için de kullanılmış olabilir. Tabii ki burada Arap güçleri bedevî çapulculardan çok daha ileri düzeydeydi ve ayrıca yaptıkları yağmaya karşı koyabilecek düzenli bir ordu da yoktu. Bununla birlikte Arabistan'ın iç bölgelerinde ve çöl sınırlarında Bizans ve Pers direnişi kırılmadan önce güçler eşitti. Şehir insanları, açık çöllere çıkıp göçebelere meydan okuyamadılar. Fakat diğer taraftan göçebeler de şehirlere zorla girip yağma yapamadılar. Benzeri bir durum yakın zamanlara kadar devam etmekteydi. Doughty'e göre: "Teyma'nın etrafındaki çamurdan yapılmış surlar yeterince koruma sağlıyordu. Çünkü düşman güçlerden hiç birisi barutu kullanma ustalığına sahip değildi. Üstelik bir ağaç gövdesini koç başı olarak kullanma yöntemi de yoktu."²⁷

Arap ordularında birbirinden ayrılmış ve kendine has savaş yöntemleri olan iki ayrı grup vardı; 1- Göçebeler hareketli, anı ataklarda ve takipten kurtulmada, atların etkili olduğu durumlarda etkin hafif süvari olarak yetenekliydi. Fakat uzun soluklu savaşlarda piyade olarak zayıftı. 2- Şehirlerden ve sulak arazilerden gelen savaşçılar gazve tarzı savaş yönteminde yeteneksizdi. Fakat piyade savaşında daha güvenilir ve istikrarlıydılar. Fakat her iki grup da kuşatma savaşlarında çok yetenekli değillerdi. Ancak belirtmek gerekir ki büyük miktarlarda at temin edildiğinde her iki grup da kendilerini süvariliğe adapte edebildiler. Anlaşılan bu iki grup arasındaki ayrım yeterince gerçekçiydi ve ilk fetih yıllarında bu ayrım savaşın icrasında etkili olmuştu.

Yemâme savaşında en büyük çabayı gösterenler Hz. Peygamber'in etrafındakilerdi. Kabile üyeleri etkisiz kalmışlardı. Ayn-ı Şems'de Amr b. el-Âs, Yemen'lilerin görevlerini yapmadıklarından şikâyet etti ve nakledildiğine göre zaferi kazanmak için sahabilere dayanmak zorundaydı.²⁸ Bu bilgiler şu varsayımı destek-

²⁶ Krş. Taberî, I, 2202 vd.

²⁷ Krş. Doughty, *Arabia Deserta*, II, 329.

²⁸ Krş. Taberî, I, 2592.

ler: Savaşın yükünü şehir ve sulak araziden gelen yerleşik halk çekiyordu. Üstelik bu halk piyade gücü olarak Bizans ve İranlılarla yapılan meydan savaşlarında karşı tarafın direncini kıran güçlerdi.

Süvariler çarpışmada kullanıldığında konumları savaş düzenine göre farklılık arz ederdi: Bazen kanatlarda, bazen de ordunun ana gövdesinin önünde yer alırlardı. Okların atılması genellikle süvari saldırılarından önce olurdu, ama Kâdisiye’de süvarilerin saldırısı (*mutârade*) nın önce olduğu ve otuz defa tekrarlandığı rivayet edilir. Kâdisiye’de süvarilerin savaş meydanında çok etkili olduğuna inanmak zordur. Özellikle de sayılarının sınırlı olduğu düşünüldüğünde.

At sırtında yapılan savaştan bazı ayrıntılar verilir. Süvarilerin saldırdığı piyadelerden sıkça bahsedilir. Uhud’da Hâlid b. Velîd, safları bozulan Müslümanların arasına dalmış ve mızrağıyla onları öldürmüştür. Düellolar bilhassa atlılar arasında Ortaçağın son zamanlarında bilinen mızrak dövüşüne benzer bir tarzda olurdu.

III. Hareket Kabiliyetinin Kullanımı

Arapların meydan savaşlarındaki yöntemleri ile baskın taktikleri birbirine karıştırılmamalıdır. Bu tür akınlar Nihavend’den hem önce hem de sonra sıkça ter-tiplenmişti ki, örneğin Mezopotamya’nın fethi Azerbaycan, Taberistan ve Horsa-san’a yapılan ilk akınlar böyledir. Bu seferlerin gazve niteliğinde olduklarına çok sayıda işaret vardır ve Mezopotamya hariç, bu dönemde kalıcı bir fetih yapılmamıştır. Kaleler direnirlerse terk edilirdi. Fethedilen şehirlerin fetihten sonra isyan ettikleri rivayet edilir. Ardından bu şehirler tekrar ele geçirilirdi. Ama muhtemeldir ki bu ilk akıncılar bölgenin üzerine yürüyüşü ertelemeyen önce sadece tek bir vergi şart koşarlardı. Daha sonra Hz. Osman dönemi boyunca Kûfe’den gelen birlikler daha ön safları tutuyorlardı, yani suğûrda bu garnizonlarda 10.000 kişi vardı. Kûfe’deki savaşçıların sayısı 40.000 idi. Bu yüzden her bir askerin dört yılda bir kez ganimet şansı vardı.²⁹ Aynı dönemde Velid, Azerbaycan, Gilan³⁰ ve Mugan³¹ a akın düzenledikten sonra Kûfe’ye döndü. Bundan dolayı Bedir, Uhud, Yermük ve Kâdisiye’deki muharebelerle, uzun mesafeli hareketliliğin en üst seviyede kullanıldığı bu tür savaşlar arasında çok belirgin farklar vardır.

Arapların hareketliliğinin açık çöldeki doğal ortamlarında olduklarında çok etkili olduğu vurgulanmalıdır. Böyle olduğu halde bile Arabistan’da akıncıların doğal zorlukları aşmada bazı sıkıntıları vardı. Bunlardan biri akıncılara engel olan lavlar (*hâr-ra*) idi. Hendek savaşında Medine’nin bazı yerleri, lavlar engel olduğundan arazinin geçilmez olması sebebiyle ilâve bir korumaya ihtiyaç duymadı. Hendek’in kendisi bile açık çöllere alışkın Mekke’li süvarileri yanılttı. Hudeybiye yolu üzerinde Müslümanların ordusu arazideki çatlaklar sebebiyle dar derin vadilerde yürümekte ciddi zorluklar çekmişlerdi. Yağmurdan sonra yumuşadığı için vadilerin (*şîb*) yatakları yürümeye engel teşkil ediyordu ve sağanak yağmurdan sonra sele

²⁹ Krş. Taberî, I, 2805.

³⁰ Gilan: Kosova’ nın doğusunda bir şehir. (çev.)

³¹ Mugan: Azerbaycan’da bir bölge ismi. (çev.)

dönüştüğü için yürümekte zorluk çekiliyordu. Çöl esasen bilinmezliği ve susuzluğu ile korkutucuydu: Bir şair kuzey çöllerinde yolculuğun zorluklarını, güçlü develerin zayıflamaya başladığını, ölmüş hayvanların iskeletlerinin uzayıp yattığını, deve sırtında bir askerî gücün dar Dahna³² çölünden geçerken büyük bir susuzluğa katlandığını anlatır.

Bu tür zorluklar Arapların her zaman karşılaşmaya alışık oldukları zorluklardı. Arabistan'ın bilinen özelliklerinin yanında her yeni engel büyük fiziksel ve zihinsel gayreti gerektiren zorluklar olarak ortaya çıkıyordu. Kaynaklardaki bölümlerde bu tür durumlara dikkat çekilmiştir. Taberî tarafından çok sayıda sayfa Medâin'deki Dicle nehrini geçme konusuna ayrılmıştır. Bütün bu girişimler güçlük ve tehlike olarak ifade edilmiştir. Başka bir olayda, Araplar gemilerdeki Farsları suyun araya girmesi sebebiyle takip edemediler. İlk Müslümanların köprü inşası konusunda becerileri yoktu ve bu hizmetleri yerel halka yaptırmak zorundaydılar.³³ Kuzey Afrika, Suriye ve Irak çöllerinde deveye binen birlikler üstün hareketliliğe sahiptiler. Suriye çölleri, özellikle Arabistan'ın çoğu bölgelerinden daha az engeliydi. Özellikle deve sırtında taşınan büyük güçlerin hareketliliğine uygundu. Mısır'ın bir kısmında ve Irak'ta, İran'da ve Küçük Asya'daki hareketlilik, bataklıklar ve sulak bölgelerdeki ırmaklar ve yüksek bölgelerdeki dağlar ve ırmaklar tarafından engelleniyordu. Bu bölgelerdeki Araplar kendilerini çölde hoşlarına giden rahat hareketleri olmadan yeni savaş biçimlerine uydurmak zorundaydılar. Arapların bu koşullarda sahip oldukları hareketlilik düşmanlarından daha üstün olmaz.

Üstelik savaşların ilk yıllarında bu bölgelerdeki çok sayıda Arap süvari hem teknik hem de sayısal olarak düşmanlarına karşı hemen hemen yetersiz kalmışlardı. Arap süvarilerin vücut zırhları, at teçhizatları özellikle de üzengileri rakiplerine göre daha ilkel. Bu nedenle Arap süvarileri rakipleriyle aynı koşullarda savaşmıyor, üstelik Araplar yayı at üstünde etkili bir şekilde kullanamıyorlardı. Bir defasında İsfahan'da bir Arap atlı birliği, İranlıların yaylarını kullanarak onları tehdit edip uzaklaştırmaları sebebiyle bir İranlıya yaklaşamadılar.³⁴ Bir çok defa İran'da Araplar güçlü savunma pozisyonları alarak defalarca yenilgiyi engellediler. Bu belki de düşman süvarilerinin etkinliğini azaltmak amacıyla yapılmış olabilir. Örneğin Ahnef b. Kays Aşağı Tuharistan'a baskı yaptığında dar bir geçitte sağ tarafında Murğab nehri³⁵, sol tarafında bir dağda konuşlandı.³⁶ Araplar sadece ağır süvari konusunda değil, aynı zamanda da kuşatma savaşında da daha zayıftılar. Arapların savaş yöntemlerini yeni koşullara nasıl adapte ettiklerini ve Arap olmayan süvarileri nasıl kullandıklarını tartışmak bu makalenin kapsamı dışındadır. Bu gelişme Hûzistan'daki (h.17) ilk sefer kadar eski olabilir. Nihayet, Müslüman ordular Suri-

³² Dahna: Merkezî Arabistan çöl bölgesi. (çev.)

³³ Krş. Belazurî, 251 vd. Ayrıca İbn Abdülhakem, 73; ve Jean de Nikiou, 559.

³⁴ Krş. Belazurî, 312 vd.

³⁵ Murgap Nehri: Bugün Türkmenistan sınırları içerisinde kalan bir nehir. (çev.)

³⁶ Krş. Taberî, I, 2901; Ayrıca Belazurî, 407.

ye, Irak ve Mısır'da zafer kazanmış ordulardan teknik ve sistem bakımından önemli ölçüde dersler çıkardılar.

Bu nedenle eğer Arapların düşmanlarına karşı çok daha üstün bir hareketlilik ve develeri kullanarak kazandıkları avantajı incelersek, İran, Ermenistan, Küçük Asya seferlerinden hiçbir şey elde edilemez. Hatta Arapların yüksek hareketlilikten kazandıkları avantaj meydan savaşlarından da anlaşılabilir. Bahsi geçen bu üstün hareketliliğin oynadığı rol Suriye, Irak ve Mısır seferlerinde uygulanan stratejik yönetimdi.

Bu üstünlük kendisini birkaç şekilde göstermiştir. Fakat bu konu, şununla ilgilidir: Araplar çöldeki uzun mesafeleri hızlıca geçiyorlar; çölde baskın yapmayı iyi biliyorlar ve çölde saklanmayı iyi başarıyorlardı. Bu nedenle Müsennâ b. Hârise, zarar vermeden Fırat nehri şehirlerine baskın yapabiliyor ve izini kaybettirerek geri dönüyordu. Müslümanlara karşı Köprü savaşında yenilgiye uğramalarından sonra İranlılar çölde başarılarını pekiştirmeye çalışmadılar. Kâdisiye'den önce Arapların savaş stratejisi İranlılara karşı çölün sınırlarında savaştı. Böylece Araplar yenilgi durumunda takip edilme korkusu olmadan çöle kaçabileceklerdi ve daha uygun bir saldırı anı kollayacaklardı. Arap ordularının gerisi ve haberleşme yolları bu nedenle düşman saldırısında güvenli olacaktı, ayrıca ordunun takviye kuvvetleri zarar görmeyecek ve çöldeki sulak bölgelerde bırakılmış olan aileler de güvenlik içinde olacaklardı. Eğer Araplar zafer kazanırsa bu Sâsâni İmparatorluğu'nun sonu anlamına geliyordu, fakat İranlılar zafer kazanırsa boşuna kazanılmış bir zafer olacaktı.

Hatta daha da önemlisi Arapların askerlerini tehlikenin olduğu bölgeye hızlıca yönlendirebilme yetenekleriydi. Hâlid b. Velîd'in askerlerinin Irak'tan Suriye'ye nakli; dağınık Arap güçlerinin *Ecnadeyn*'deki³⁷ Bizans tehdidini karşılamak için hızlıca toplanması; Mısır'daki Amr b. el-Âs'ın kuvvetlerine yardım etmek için Zübeyr'in 12000 adamla o bölgeye gitmesi gibi olayların hepsinin yapılan seferlerin üzerinde çok büyük etkileri olmuştur. Bu dramatik olaylar, güçlü belgelere dayanmaktadır. Ama sonuç üzerinde etkileri olan ve bizim haklarında yeterli bilgimizin olmadığı pek çok küçük olay da vardır. Hatırmıza gelenlerden bir kaçı, düşman iletişiminin kesilmesi, güçlü şehirlerin izolasyonu, Hıristiyan Arapların ordugâhlarına sürpriz saldırılar- tüm bunlar düşmanın moralini bozan durumlar olduğu kadar savaş potansiyeline de zarar verebiliyordu.

Etkili haberleşmenin, sözü edilen fetihlerin ve sonrası dönemin üzerindeki etkilerini değerlendirmek güçtür. Şüphesiz ki askerî güçleri etkili bir şekilde kullanma yeteneği özellikle de birbirinden yüzlerce mil uzaktaki komutanların arasındaki etkili iletişime bağlıdır. Farklı bir düzeyde savaş alanındaki komutanlarla halife arasındaki iletişim sıkça kaynaklara yansımıştır. Hz. Ömer'in savaşları yönetmekteki rolü sıkça abartılmıştır. Şöyle ki Hz. Ömer'in taktik konularda ve yerel hedeflerle ilgili talimatlar verdiği nakledilmektedir. Aslında bu bilgi ve talimatlar

³⁷ Ecnadeyn: 634 tarihinde gerçekleşen Ecnadeyn savaşı Bizans İmparatorluğu ile Müslümanlar arasındaki ilk büyük çaplı savaştır. Savaş Müslümanların kesin zaferiyle sonuçlanmıştır. (çev.)

ordu komutanlarınca ancak savaş meydanında iken kullanılması gerekir. Bununla birlikte Hz. Ömer bütün önemli olaylar hakkında bilgi alıyordu ve şüphe yok ki valilerin atanması ve fethedilmiş bölgelerdeki idarî düzenlemeler ve önemli stratejik konularda Hz. Ömer'in emirleri kabul ediliyordu.

Bu nedenle, Arapların üstün hareket kabiliyeti, ilk fetih yıllarında elde edilen başarıda çok önemli bir etkiye sahipti. Daha geniş bir bakış açısıyla şu söylenebilir ki, tek hörgüçlü evcil develer olmaksızın fetihler asla gerçekleşmeyebilirdi. Arabistan'daki hayat tarzı, göçebeydi ve develer ile ulaşımına bağlıydı. Bu nedenle Araplar başarı umuduyla Bizans ve Pers İmparatorluklarının hâkim olduğu bölgeleri ele geçirebilmek için yeteri kadar hareketli askerî güç gönderebiliyorlardı. Geniş ölçüde yayılmış vaha tarımı etkili olmasaydı bütününüyle izole edilmiş alanlar, bir araya gelmeyen güçlerin birleşimi ve kitle hareketi mümkün olmazdı.